

**Narațiuni contemporane ale
îmbătrânirii și bătrâneții**
între îmbătrânirea de succes și moartea socială

Prefață de Dan Chiribucă

Cuprins

Prefață / 11

I. BĂTRÂNEȚEA ȘI ÎMBĂTRÂNIREA CA SUBIECTE DE CERCETARE SOCIOLOGICĂ / 15

- I.1. Limite și umilitate în cercetarea sociologică asupra bătrâneții / 15
- I.2. Explorarea narațiunilor sociale despre bătrânețe: scop, obiective, delimitări / 17
- I.3. Între cercetare empirică și teorie: premise, demers, metodologie / 20
- I.4. Necesitatea *narațiunii* și critica sa ca instrument (sociologic) infailibil / 25
- I.5. Scurtă prezentare a structurii lucrării / 32

II. RELEVANȚA TEORETICĂ A (MACRO-)NARAȚIUNILOR SOCIALE ALE BĂTRÂNEȚII ȘI ÎMBĂTRÂNIRII. O RADIOGRAFIE SOCIO-CONCEPTUALĂ / 35

- II.1. Caracteristici structural-funcționale generale / 35
- II.2. Narațiunea socială a îmbătrânirii de succes. O privire succintă / 37
- II.3. Paradigma teoretică a îmbătrânirii de succes: etape, variante, **interpretări** / 41
 - II.3.1. Etapa de evoluție istorică / 44
 - II.3.2. Etapa de clarificare conceptuală / 50
 - II.3.3. Etapa critică: suspiciune, penalizare, reinventare / 57
- II.4. Teorii slabe și discursuri cvasi-teoretice ale îmbătrânirii de succes / 68
- II.5. Narațiunea morții sociale și legătura sa cu îmbătrânirea de succes / 76
- II.6. Teoria morții sociale / 79
 - II.6.1. O tensiune istorică persistentă. Etapa de evoluție infra-conceptuală / 80
 - II.6.2. Etapa de adoptare gerontologică: excluziune socială, invizibilitate și o teorie încă incompletă / 88
 - II.6.3. Bătrânul ca țap ispășitor (post-)modern. O narațiune socială tânjind la statutul de teorie / 102
- II.7. Pentru o (meta-)teorie narativă și constitutiv polarizată a bătrâneții și îmbătrânirii / 112
 - II.7.1. Dubla relaxare, culturală și sociologică, a teoriilor îmbătrânirii / 112
 - II.7.2. Între hiper-socializarea și hiper-naturalizarea bătrâneții / 119
 - II.7.2.1. Patru (dez-)articulatori culturali ai bătrâneții. O (altă) abordare critică a celor două narațiuni / 122
 - II.7.2.2. Pentru o reabilitare socio-culturală a revoltei / 134

III. REFLECTAREA, RECREAREA, PROBLEMATIZAREA ÎMBĂTRÂNIRII DE SUCCES ȘI A MORȚII SOCIALE ÎN CADRUL NARAȚIUNILOR PERSONALE ALE ÎMBĂTRÂNIRII / 143

III.1. Narațiunile personale ale îmbătrânirii în context sociologic general și al acestei lucrări / 143

III.2. Reprezentările sociale ale bătrâneții drept cadru pentru explorarea narațiunilor personale / 148

III.3. Considerații metodologice și limite ale cercetării / 157

III.4. Narațiuni personale ale bătrâneții și îmbătrânirii. Perspectiva seniorilor / 165

III.4.1. „Cât timp mă descurc singur(ă)...” Succesul de supraviețuire și cel de continuitate / 167

III.4.1.1. Un pahar de apă la bătrânețe. Amurgul copiilor și conflictul paradigmatic al succeselor / 170

III.4.1.2. A fi bunic(ă). Eșec în mijlocul succesului sau eliberare / 174

III.4.2. Configurări ale îmbătrânirii de succes. Un test / 178

III.4.2.1. Sănătatea esențială și neinteresantă. Un insucces cel puțin narativ / 179

III.4.2.2. Creierul ca sursă de rejuvenare internă sau accelerator de declin / 186

III.4.2.3. Forme semnificative ale implicării sociale active / 192

III.4.3. Și totuși, bătrânețea. Strategii de construire, gestionare și contestare / 202

III.4.3.1. Reprezentări, viziuni, perspective / 203

III.4.3.2. Bătrânețea ca exterioritate / 221

III.4.3.3. O abordare thanatică a bătrâneții: viitorul, moartea, imortalitatea / 233

III.5. Narațiuni personale despre îmbătrânire și bătrânețe. Perspectiva celorlalți / 248

III.5.1. Bătrânețea ca exterioritate relativă. Între *ageism* și empatie / 250

III.5.1.1. De la interacțiuni la modele. Un binarism forțat și posibila lui depășire în retrospectivă / 251

III.5.1.2. Strategii, definiții, proprietăți subiectiv-temporale ale bătrâneții / 259

III.5.1.3. Aspecte sociale ale bătrâneții / 277

III.5.2. Bătrânețea ca interioritate actuală sau potențială / 287

III.5.2.1. A te simți bătrân și a te gândi la îmbătrânire: refuzuri, anxietăți, pregătiri / 287

III.5.2.2. Bătrânețea extremă și bătrânețea ideală ca exercițiu de imaginație / 294

III.5.3. Conexiunile dintre moarte și bătrânețe / 296

III.5.3.1. Accidentalul: „Să nu lăsăm bătrânețea la umbra morții” / 297

III.5.3.2. Anticamera: „...dar la bătrâni le vine rândul” / 300

III.6. Pattern-uri de narativitate / 304

III.6.1. Viața ca poveste a seniorilor și alte caracteristici de narativitate / 304

III.6.2. Perspectiva fluidă a non-seniorilor / 308

IV. O NARAȚIUNE ACADEMICĂ DESPRE BĂTRÂNEȚE ȘI ÎMBĂTRÂNIRE? CONCLUZII, CONTRIBUȚII ȘI DIRECȚII VIITOARE / 311

V. REFERINȚE / 323

VI. ANEXE / 341

VI.1. Ghid de interviu 1: Povești și experiențe de viață / 341

VI.2. Ghid de interviu 2: Cum vedeți bătrânețea și îmbătrânirea? / 345

INDEX DE NUME / 347

I. Bătrânețea și îmbătrânirea ca subiecte de cercetare sociologică

I.1. Limite și umilitate în cercetarea sociologică asupra bătrâneții

Această parte reprezintă un preambul metodologic și trasează principiile cercetării care a generat prezenta carte. Ea funcționează, de asemenea, și ca un prim declanșator al orizontului de așteptare referitor la ce este și ce nu este cartea de față.

A studia bătrânețea și îmbătrânirea din punct de vedere sociologic comportă dificultăți specifice, care decurg din complexitatea obiectului de cercetat și, corelativ, din insuficiența perspectivei unice. În fond, nu e deloc la îndemână să stabilim – dincolo de aprecieri ce țin de simțul comun și riscă stereotipizări – segmentările cronologice, semnificațiile și funcțiile bătrâneții și îmbătrânirii. Suprapunerile și dihotomiile conceptuale, discontinuitățile culturale, paradoxurile istorice rezistă tentativelor de așezare într-o logică socială pură. În plus, există dificultăți suplimentare, în sensul că ele nu sunt vizibile într-o primă instanță, ci doar după aplicarea unui filtru de poziționare socio-ontologică. Dificultățile țin de ideea că bătrânețea, ca etapă probabilă și dezirabilă în cursul vieții, și mai ales îmbătrânirea, ca proces pliabil peste înaintarea propriu-zisă în existență, sunt inerent înscrise în structurarea identității sociale a indivizilor, dar nu sunt întotdeauna conștientizate ca forme personale ale situației în lume constant sau asumat. În acest caz se produce o migrare a înțelegerii bătrâneții înspre o alteritate impersonală. Repudierea din interior – de tip bătrânii sunt ceilalți și bătrânețea e în alt timp sau în altă parte – e unul din principalele motoare de centrifugare socială a conținuturilor bătrâneții, ca realitate deopotrivă socială și culturală. Există, prin urmare, strict ținând cont de aceste dificultăți ale bătrâneții și îmbătrânirii ca obiecte de cercetare, 1) o tensiune care provine din interacțiunile nenumărate ale sensurilor bătrâneții aflate într-o abundență semantică istorică și culturală – care se întâmplă, cum altfel, de la începutul lumii – și, de cealaltă parte, 2) din reducționismul implicat de fenomenul de delegare socială sistematică a bătrâneții către periferii – bătrânețea tinde să fie situată exterior individului și grupului.

Dar, chiar dincolo de această tensiune cu potențial de punere în dificultate, nici un studiu sociologic nu poate da seama de toate aspectele sociale ale bătrâneții, întrucât e în natura cercetărilor nu doar sociologice, ci din orice domeniu științific, să fie incomplete și vulnerabile. Iar incompletitudinea și vulne-

rabilitatea se referă atât la rezultatele de cercetare, care sunt limitate de perspectiva adoptată, de premise, de surse, de puterea argumentativă, de prejudecățile interne la care cercetătorul e involuntar supus, cât și la incapacitatea de a le impregna un anumit destin ‘științific’ sau de a influența consecințele acestora, imediate sau mai îndepărtate, în plan academic și social.

Ar putea fi un truism care însă trebuie comis ca un prim act de asumare a unei etici a umilinței în cercetare. Pentru că, uneori, complexe demurgice ale cercetătorilor fac această realitate esențială să pălească. Înțeleg umilința în cercetare în sens compus. 1) Mai întâi, urmând interpretarea Adriannei Kezar (2006: 308) care rafinează conceptul lui Kincheloe și McLaren (2002), de inspirație neomarxistă, de ‘umilitate critică’ (*critical humility*) și îl definește drept o conștientizare a impredictibilității microcosmosului sociopolitic și a controlului relativ, capricios, al consecințelor interogațiilor de cercetare, dar separându-l complet de ideea cu care ar putea fi asociat, de neutralizare a vocii proprii în cercetare. În fond, umilitatea presupune o modestie lucidă care nu se relaxează însă în confortul unei abordări lipsite de specific. 2) Apoi, inclusiv în direcția ‘umilinței culturale’, văzută ca proces continuu de reflectare profundă asupra diferențelor culturale în vederea îmbunătățirii modului în care grupurile vulnerabile sunt tratate și, extrem de important, supuse cercetării academice și, în urma căruia apare realizarea faptului că nu există cunoaștere completă asupra unui subiect (Yeager & Bauer-Wu, 2013). În ambele sensuri, cercetătorul trece printr-o confruntare cu limitele proprii, lucru ce concură atât la o mai bună cunoaștere de sine – ce trebuie văzută procesual, niciodată finalizată –, cât și la apariția unui sentiment de fascinație pentru obiectul sau domeniul investigat, și la reverență pentru demersurile anterioare de cunoaștere a acestuia. În ceea ce privește lucrarea de față, umilitatea este importantă atât pe palierul general, în relație cu o abordare etică, de principiu, a cercetării, cât și pe palierul specific al sociologiei bătrâneții.

Așa cum remarca istoricul francez, Georges Minois (1987), interesul contemporan pentru bătrânețe și îmbătrânire este fără precedent. Aici se înscriu atât cultura populară preocupată de împlânzirea bătrâneții în vederea, între altele, a sporirii longevității, cât și studiile din varii domenii dedicate acestui subiect și organizațiile și asociațiile profesionale având scopuri diverse legate de aceste subiecte – de la intensificarea cercetării pe anumite segmente tematice, sensibilizarea generală cu privire la aspecte nevralgice din punct de vedere social, cum e discriminarea pe criterii de vârstă, la promovarea unei atitudini sociale inclusive față de cei pentru care bătrânețea devine un fapt cert al ființei – adică seniorii. Toate acestea traduc nevoia socială și culturală de cultivare a cercetării bătrâneții, după cum indică și existența unui corpus substanțial de studii care pune bazele unei istorii sau tradiții academice în zona cercetărilor – socio-umaniste, în ceea ce ne interesează, dar nu numai – asupra bătrâneții și îmbătrânirii. Astfel, între acești doi poli, unul al necesității, care, în subsidiar, se poate corela cu creativitatea și celălalt al achizițiilor de cercetare ce impun sis-

teme de referință, și care se poate corela cu fixarea unor norme și standarde, prezenta carte își găsește atât legitimarea, cât și umilitatea.

Astfel, această carte nu încearcă să reitereze ceea ce, de câteva decenii bune – din anii '60-'70 începând, de când s-au pus bazele gerontologiei sociale (Bengtson, 2016) – s-a descoperit, discutat și, după caz, reinterpretat, încorporat și dezvoltat în studii și proiecte de cercetare cu aplicabilitate socială. Însăși intenția ce a precedat realizarea cercetării ce a stat la baza acestei cărți a fost ca, pe cât posibil, să se evite o abordare de tip sinteză a cercetărilor anterioare și un efect de redundanță a ideilor. S-a avut în vedere atât principiul de umilitate în direcția deplinei asumări a incompletitudinii fundamentale oricărei perspective gerontologice și a necesității sprijinirii pe achiziții de cercetare precursoare (în sensul că ele au fost metabolizate anterior scrierii lucrării, considerate ca bază de plecare), cât și, complementar, conștientizând aportul de inovație științifică pe care o lucrare de acest tip trebuie să-l conțină (astfel, recunoscându-și, implicit, parțialitatea). Sigur, pentru argumentarea unor puncte de vedere și pentru contextualizări ale unor idei, apelul la cercetări premergătoare, inclusiv cu rediscutarea acestora, este inevitabil și, cel mai probabil, aduce un plus de clarificare. Însă accentul nu este pe evidențierea unor aspecte care sunt deja tratate pe îndelete de alte studii sociologice sau din domenii conexe, ci pe a aduce o contribuție proprie la studiile sociologice interesate de înțelegerea bătrâneții și îmbătrânirii. Apoi, tot derivând din principiul umilității, această lucrare are drept miză principală participarea (în gradul în care lucrările academice o pot face) la diminuarea vulnerabilității sociale contemporane a seniorilor, în multiple moduri, prin demontarea unor forme de discriminare (*ageism*) la care aceștia sunt supuși, prin cultivarea unei viziuni asupra lumii sociale în care spiritul critic coexistă cu empatia sau prin elaborarea unor noi instrumente teoretice sau conceptuale de interpretare a realității sociale a bătrâneții.

Pe scurt, lucrarea de față pornește de la această dialectică dintre acceptarea dificultăților bătrâneții și îmbătrânirii (ce țin de obiectul cercetării) și umilitatea în investigarea acestor tematici (care țin de persoana care realizează cercetarea), ce survine ca acceptare a limitelor generale (a capacității de *cercetare*) și a celor proprii (ale cercetătorului).

I.2. Explorarea narațiunilor sociale despre bătrânețe: scop, obiective, delimitări

Scopul cărții este să contribuie substanțial la dezvoltarea cercetărilor care vizează înțelegerea aspectelor sociale ale îmbătrânirii și ale bătrâneții, așa cum se prezintă ele în epoca contemporană, din perspectiva constructivismului social, prin investigarea rolurilor articulatorii ale celor două narațiuni sociale majore ale bătrâneții și îmbătrânirii ce domină Occidentul actual: îmbătrânirea de succes (*successful ageing*) și, în relație antitetice cu aceasta, moartea socială

(*social death*). Obiectivul general este evidențierea faptului că cele două narațiuni sociale, radicale și opozitive, tind să fie întotdeauna interconectate, uneori în moduri subtile și surprinzătoare, și a faptului că tensiunea dintre ele se repercutează în narațiunile de mai mică amploare (micro-narațiuni) care se nasc între cele două extreme, prin oglindirea lor la trei niveluri: 1) la nivelul teoriilor socio-culturale ale îmbătrânirii și bătrâneții, 2) la nivelul reprezentărilor sociale și 3) la cel al atitudinilor și narațiunilor individuale în fața/asupra acestor fenomene complexe. Obiectivul secundar este identificarea, pe de o parte, a provocărilor pe care aceste narațiuni contemporane contradictorii le ridică pentru seniori prin prisma perpetuării unor stereotipuri și forme de *ageism* și din cauza justificării sau încurajării inegalității sociale, precum și, de cealaltă parte, a potențialului de emancipare a vârstnicilor și de reconstrucție culturală a conceptelor de bătrân, bătrânețe, îmbătrânire pe care aceste narațiuni (în special îmbătrânirea de succes) îl conțin.

Lucrarea are mai multe obiective specifice de cercetare:

1. Identificarea și examinarea caracteristicilor componentelor structurale (narațiuni sociale, nucleu teoretic, teorii slabe sau discursuri cvasi-teoretice) și a dimensiunilor conceptuale care compun *îmbătrânirea de succes* și, în relație cu aceasta, *moartea socială*, precum și decriptarea celor mai importante mecanisme socio-culturale care determină funcționarea acestora și care privilegiază anumite atitudini și reprezentări ale bătrâneții și îmbătrânirii în spațiul occidental, precum și trasarea istoriei teoretice a celor două macro-narațiuni.
2. Realizarea unor contribuții teoretice în domeniul sociologiei bătrâneții și îmbătrânirii: clarificări teoretice privind teoria îmbătrânirii de succes și cea a morții sociale și propunerea unui model de structurare conceptuală pentru fiecare dintre ele, cu mai multe paliere sau dimensiuni; examinarea nucleului teoretic și a evoluției în timp a acestuia pentru fiecare din cele două macro-narațiuni; producerea unei perspective meta-teoretice prin discutarea variațiilor raporturi între cele două macro-narațiuni și prin radiografierea compoziției lor conceptuale; relevarea dimensiunii narative a teoriilor care se dezvoltă în jurul conceptului de îmbătrânire de succes și a unor teorii care tratează moartea socială și, corelativ, identificarea unor narațiuni cu pretenții de teorie; identificarea a patru paradigme postmoderne ce participă în mod fundamental la configurarea socio-culturală a bătrâneții actuale și decriptarea rolului acestora ca articulatori importanți pentru îmbătrânirea de succes și pentru moartea socială; propunerea conceptului de socializare modestă sau de de-socializare parțială a bătrâneții.
3. Realizarea unor contribuții teoretice la intersecția dintre domeniul sociologiei bătrâneții și îmbătrânirii și cel al sociologiei morții: influența narațiunilor sociale ale morții asupra narațiunilor sociale ale bătrâneții; explicarea

conexiunii dintre narațiunea îmbătrânirii de succes și *happy/positive death movement*; observarea fenomenului de deconstrucție a bătrâneții, respectiv de deconstrucție a îmbătrânirii; observarea dublei valențe a fenomenului de negare a bătrâneții: ce poate conduce la moarte socială, dar care poate funcționa și ca strategie în cadrul îmbătrânirii de succes; pledoarie pentru o reabilitare socio-culturală a *revoltei* în fața îmbătrânirii și bătrâneții proprii pornind de la conștientizarea socio-ontologică a morții.

4. Explorarea unor reprezentări sociale recente ale seniorilor și bătrâneții, și discutarea lor din perspectiva celor două narațiuni majore ale îmbătrânirii, cu accent și asupra logicii culturale românești – care le susține.
5. Stabilirea conținuturilor definitorii și a relevanței sociale (inclusiv pentru demararea sau ajustarea unor politici sociale) a narațiunilor personale ale bătrâneții și îmbătrânirii (narațiuni aparținând seniorilor), dar și a narațiunilor personale *despre* bătrânețe și *despre* îmbătrânire (aparținând non-seniorilor), prin investigarea de profunzime și comparativă a modurilor în care aceste narațiuni personale pun în evidență internalizarea (în sens complex) narațiunilor sociale de tip *îmbătrânire de succes* și *moarte socială*.
6. Observarea aplicabilității unor concepte/teorii propuse în partea teoretică a lucrării, la nivelul reprezentărilor bătrâneții și a îmbătrânirii, precum și la nivelul percepțiilor personale asupra acestora. Corelativ, utilizarea datelor rezultate în urma analizei narațiunilor personale ale îmbătrânirii și bătrâneții pentru construirea unor concepte (ex.: metabolizarea bătrâneții, *ageism* de frondă, *ageism* reactiv) sau teorii/direcții teoretice noi (ex: includerea poveștii de viață printre parametrii ce măsoară îmbătrânirea de succes, creionarea beneficiilor unei sociologii narative a *îmbătrânirii* pentru înțelegerea atitudinilor contemporane asupra îmbătrânirii).
7. Conturarea explicită și implicită a unui cadru al specificului discursurilor și percepțiilor sociale asupra bătrâneții și seniorilor în România contemporană.

De asemenea, este necesară explicitarea clară a delimitărilor acestei lucrări. Cu alte cuvinte, ce nu se vrea a fi această carte, non-obiectivele sale, din nou, deplin conștientizate:

1. Cartea nu va cuprinde dări de seamă ample despre toate narațiunile posibile ale bătrâneții și îmbătrânirii, situate între cele două macro-narațiuni avute în atenție; de pildă, cele ce vin pe filiera tradițională, istorică, a bătrâneții de succes (ex: bunicii fericiți/împliniți, înțelepciunea sau experiența de viață ca maximale la bătrânețe). Nici măcar nu va cuprinde toate (micro-)narațiunile posibile subsumabile conceptului de *îmbătrânire de succes* sau *moarte socială*. Este o restrângere fără de care **lucrarea ar fi riscat să-și încalce** atât principiul auto-limitării, cât și pe cel al **umilității**. Scopul nu este de tratare exhaustivă, pe nici unul planurile asumate (teorie, reprezentări sociale, narațiuni personale), ci de aplecare asupra unor zone nevralgice, insuficient explorate sau care necesită o reexaminare critică.